

Inte döendet utan döden

– om en terapiresistent existentiell undran



OWE WIKSTRÖM
PROFESSOR EM. OG FORFATTER

owe.wikstrom@teol.uu.se

I Den stora gåtan

Det senaste året har tankarna på och erfarenheter av alltings skörhet blivit påtaglig för mig. Utdragna sjukdomar som långsamt gjort att vänner jag dagligen samtalat med har brutits ned. Jag tänker på Tomas Tranströmers ord i dikten "Snö faller": "Begravningarna kommer tätare och tätare – som vägskyltarna när man närmar sig en stad." (*Den stora gåtan* 2007).

För en tid sedan dog en vän snabbt och helt utan förvarning. Efter ett par veckor stod vi chockade i en kyrka invid en blombetäckt kista. Känslan av överklighet var lika djup som smärtan, sorgen och den intensiva saknaden. Så absurt – den ena dagen; fest, skratt och god middag – den andra dagen; vemod, sorg, saknad. Vart tog han vägen?

På vilket sätt kan vi försöka skapa en ram för förståelse av det okända? Inom teologin finns oceaner av utläggningar av såväl eskatologi som narrativ kring den dolda värld vi inte vet – men kanske just därför – tror desto mer om.

I denna artikel vill jag resonera om tre sätt att förhålla sig till den (eventuella) värld som döljer sig bortom den synliga. Några svarar övertygat *ja* på frågan om det finns ett liv efter detta. Andra hävdar ett blankt *nej*. Det finns inga som

helst tecken på att vi skulle fortleva på någon annan planet eller tillstånd. En tredje grupp svarar *kanske* eftersom de menar att ingen människa kan veta något om det okända. Det finns inga logiska eller empiriska metoder genom vilka vi – med säkerhet – kan svara på vad som en gång händer. Men detta innebär vare sig att frågan är ointressant eller omöjlig att tala om.

Låt mig skriva personligt. I ett mörkt hörn av våra inre rum finns det en dold dörr som leder ut mot det stora okända. Genom den porten ska inte bara *alla andra* föras; de vi älskar och lever med: föräldrar, vänner. Kanske barn. Förvisso är det tid kvar – men ingen vet när vi måste skiljas från dem. Ännu svårare är det att orka hålla fast vid den brutala insikten att *jag själv* måste lämna de jag älskar. Ensamma måste vi gå. Men vart?

För att vara ännu mer konkret; vad händer när pupillerna inte drar ihop sig på oss, ingen spontan andning finns och tillkallad läkare förklarar oss döda? Vad finns kvar av oss då, om något alls? Eller snarare – vart tar vi vägen? Är den frågan makaber? Är den inte snarare meningslös – det finns ju inte några metoder att avgöra den?

Att den psykologiska dödsrädslan finns vet vi – liksom att lindring nästan alltid kan erbjudas.

Den palliativa terminalvården blir bättre och bättre. Att kroppen biologiskt kommer att förmultna inser vi. Men sådana detaljer är vi inte riktigt beredda att sätta ord på.

Samtidigt; – att vi inte alls skulle dö utan leva en evigt utsträckt tid tycker vi också vore underligt. För vem vill leva i hundratal år? Det måste vara outhärdligt. Också detta förstår vi så väl. Olika alternativa sätt att tala om en icke tidsbunden tillvaro som går utanför vår föreställning - stillar det vårt hjärtas oro?

Vad sker efter döden med det som just är vårt eget *jag* dvs vårt inre, allt det vi har varit med om, sätet för våra minnen och vår uppmärksamhet? Termerna är många för detta undanlidande centrum – vi kallar det vår person, medvetande eller identitet. Frågan gäller alltså inte vad som händer med oss strax innan vi dör, *döendet* – det vet den kliniska terminalvården rätt mycket om. Nu rör vi oss kring de föreställningar som vi har om tillståndet efter livet – att *vara död*. Går svaret på den frågan över huvud taget att tänka sig? Säger den inte i så fall mer om frågaren än om problemet?

Antikens stoiker var lugnt övertygade om det meningslösa i frågan: "Där vi finns finns inte döden och där döden finns finns inte vi", sa Epikuros. En samtida neurolog kan i samma anda, men med andra ord, säga "När hjärnan inte längre har något syre så finns ingen förutsättning för medvetande. Därför kommer vi inte att kunna erfara något. Alltså är oron oberättigad". Jaha.

Och många tänker: så bra om man blev tröstad av dessa filosofiska förnuftsargument. Visst: vi förstår dem. Samtidigt, känslorna spjårnar emot logikens obönhörlighet. Man vill inte bara upplösas och bli till intet. Är en sådan tanke bara egocentrisk självupptagenhet, uttryck för omogen grandiositet?

Tröstar sådana tankar annat än de som redan är starka, sådana som med citat ur antikens skrifter, tibetanska eller egyptiska dödsboken eller biblar lugnt blickar mot intet? Som om den dova oron inte alls skulle störa oss om vi bara skärpte oss, läste lärda luntor, Luther eller Rosenius eller kunde lindras med positivt tänkande och skingras av att vi övade oss i populärpsykologiskt tal om medveten närvaro.

Trots att, eller snarare därför att, all naturvetenskaplig forskning talar om att döden är oåterkallelig, ter den sig outhärdlig för en många. Visst – vi vet så väl vad medicinarna säger; när syrehalten i hjärnan är noll så är det uppenbarligen *finito*. Ingen har ju hittills börjat leva efter att döden inträtt eller? New Age, reinkarnationstroende och kristna som hävdar en realitet bortom den synliga är offer för fiktiva förhoppningar. Men några empiriskt grundade rationella skäl föreligger inte.

Ändå fortsätter en del av oss att tänka; (lite lätt generade av vår naivitet) – inte kan väl en människa bara försvinna, upplösas i intet? Det är inte politiskt korrekt för en upplyst människa att hysa hopp om återseende, evighet eller himmel. All forskning menar att sådant måste uppfattas som önskedrömmar – kompensativa men osanna strategier. Talet om evighet eller återseende är förvisso tröstande. Men det förblir falskt. Och vem vill visa sig naiv?

Är det för att skydda oss mot det outhärdliga som såväl hela kulturer och religioner som enskilda människor skapar sig tänkta "platser" där våra kära sägs leva? Är det därför som en kristen gör korstecknet medan andra tröstar sig med Nangijalas ängar eller ser fram mot det buddhistiska nirvanas utsläckande av livstörsten? Dödsannonser är fulla av ord som "Mor har räckt ut handen. Far har fattat den. På den andra stranden mötas de igen". Bibeln, liksom världens stora myter talar – mer eller mindre metaforiskt – om andra sidan. Men utgör inte sådana föreställningar mer eller mindre lyckade sätt att lura oss själva? Ungefär som det putslustiga "You'll get pie in the high when you die" – ett sätt att skratta oss fria. Jag minns Ibsens ord "tar du livslögnen från en människa så tar du lyckan av honom".

Men kan man inte vända på det hela? Vad händer om man tänker tvärtom- att evigheten, uppståndelsen eller odödligheten faktiskt "finns", att den dolda dörren längst in i hjärtats trädgård står öppen både mot inre och yttre rymder, att livet rymmer en annan sfär, en helig zon, en trakt som inte går att mäta eller väga – men därför inte överklig? Kan människan redan i detta liv ana ett slags hemliga realiteter av tidlös glädje som (med Tranströmers ord) "följer oss

uppför djupen”? Måste allt sådant bara betraktas som regressiv flykt från en hård realitet? Allt kan kanske inte fångas i distinkta termer, i ett och nollor, utan kräver ett annat språk? Poesins, musikens och religionens metaforer är kanske inte enbart elastiska utan snarare distinkta? Frågor, frågor.

Om tiden fram tills att man dör, *döendet*, finns både god klinisk forskning och teoretiska studier. Massiv forskning och stor klinisk erfarenhet och kunskap har samlats i den palliativa medicinen. Men vad gäller det eventuella ”bortom” är tystnaden desto mer högljudd. Också samtalen kring detta undanglidande faktum är påtagligt få. Det är förstäeligt. För vem vet eller har mandat att svara? Här undantar jag sådana som tvärsäkert tar sig rätten att svara – därför att de erfår sig ha direktkontakt med andevärlden eller är tvärsäkra fundamentalister av spiritistisk eller religiös art (”där finns liv och hallelujakörer”) eller av vetenskaplig art (”efter detta liv kommer ingenting”). Sådana grupper säger sig inte *tro* utan *veta* vad som sker och förkunnar glatt hur det egentligen förhåller sig. Men med vilken rätt kan någon påstå sig veta något exakt om det land som ingen återvänt från?

I boken *Den dolda dörren – tankar om döden* (2014) har jag reflekterat kring de tre klassiska sätten att förhålla sig till denna existentiella fråga; finns det ett liv efter detta? Tre personer får representera tre vanliga perspektiv; Lars – som ateist säger han NEJ. Anne som säger att man varken empiriskt eller logiskt och med vissnet kan veta något om livet efter detta, är agnostiker och svarar därför KANSKE. Krister som är troende kristen som accepterat Jesu eget påstående att ”den som tror på mig, han skall leva, om han än dör”, svarar JA.

II Ateisten, agnostikern och den kristne

NEJ : Allt tal om ett liv efter detta är sofistikerat självbedrägeri.

Lars: Nej; jag menar att det bakom den dolda dörren kommer att bli tomt. All forskning talar emot att människans person eller självmedvetande skulle finnas kvar när blodet inte går till hjärnan. Därför tycker jag att allt prat om en fortsättning utanför parken, bortom dörren, bara är mänskliga önskedrömmar. Jag uppfattar

att allt tal om evighet – himmel och gudomar, spiritisternas tankar om att döden inte alls finns osv. – är fantasier. Intressanta och tröstande, men sakligt sett felaktiga. Vi klamrar oss fast vid sådana för att hålla undan vår ängslan. Jag tycker det är ärligare att se det tuffa i ansiktet. Är man *död* är man för alltid borta. Däremot – *att vara på väg att dö*, tycker jag är svårare.

Ann – Ja, men kan vetenskapen verkligen uttala sig om döden?

Lasse – Ja, vad ska vi annars hålla oss till? Komersiellt framgångsrika berättelser om nära-döden-upplevelser säljer bra, men de är ju nyskapade mytologier. Heliga texter i alla religioner är ju fulla av beskrivningar om hur där ser ut. Men det finns inga som helst tecken på att människans personlighet överlever henne. Sådant är klassiska uttryck för önsketänkande. Förvisso förstäeligt, men jag betraktar det ungefär som sagor.

Men, om jag ska vara ärlig, betyder det inte att jag slipper vara rädd. Tvärtom. Det svåraste för mig är den övergivenhet jag kan känna över att försvinna. Barn och vänner kan följa mig på stigen. Men ensamheten måste jag bära själv. Ibland är det en övermäktig känsla. Den är existentiell. Samtidigt blir inget bättre av att jag tyr mig till fantasier om himlar.

Anne – Men, varför oroar du dig för något som du säger inte finns?

Lasse – Jo, för att min mina tankar inte kan styra mina känslor. Det enda jag kan hoppas på är att det ska gå fort eller att jag får dö i sömnen. Ska jag vara personlig, så önskar jag faktiskt ibland – men i smyg – att jag kunde tro på en annan värld. Men jag kan bara inte! Mitt förnuft, logiken, liksom all vederhäftig forskning säger mig att allt sådant är inbillningar. Och jag vill inte med intellektuell hederlighet i behåll bara ge efter för mitt behov av tröst. Jag föredrar att hellre leva med oron inför ett sakligt faktum – är man död är jag borta – än att fly in i fantasier.

”INGEN VET” – om det ofrånkomliga kanske

Anne – Det där tror jag beror på att människan automatiskt försvarar sig från tankar på utplånande. Man orkar helt enkelt inte se det i vitögat. Inte minst måste det väl vara så om man

själv får reda på att att en tumör sprider sig.

Men – måste verkligen alla aningar och förhoppningar om andra världar brutalt bara avfärdas som barnsligheter? Jag tänker på alla de som tror på evigheten, på en realitet som inte går att fånga. Varför ska sådana känslöstämningar avvisas som naiva självbedrägerier? Jag har själv ingen kristen eller annan tro men undrar ändå. Är inte tvärsäkerheten i svaret ”Nej, sådant kan vi inte tro” lika arrogant som ett fromt självgott svar ”Ja, självfallet finns det något bortom dörren”? Det rimligaste svaret måste vara att ingen vet, *ingen kan veta* – jag är agnostiker.

Lasse – Ja, men *förhoppningar* om ett liv är väl inte detsamma som att det *faktiskt* finns ett sådant odödligt liv. Det finns ju massor av situationer där människors hopp visar sig vara ren illusion. Visst, hopp kan ge styrka, men det säger ju inte ett dugg om att det som du hoppas på faktiskt är sant.

Anne – Jag tror inte att de som sysslar med vetenskaplig verksamhet har större mandat än några andra att svara på existentiella livsfrågor. Det tror jag inte ens att de själva menar, förutom en del scientister eller *wissenschaftsaberglauber* – sådana som tror att en vetenskaplig bild av världen ger en totalförklaring även på de existentiella gåtorna. Då tycker jag det är bättre *att säga att ingen med säkerhet kan veta* vad som sker. Inte ens de som har varit med om nära-döden-upplevelser har ju varit döda. De är ju tillbaka igen. Döden är ett mysterium där såväl ordet tro, förmoda eller vetande är lika sköra.

Jag tycker i stället att det rimligaste är ”kanske.” Det verkar som vi – i alla fall i detta liv – inte med säkerhet kan avgöra vad som finns på andra sidan. Först där kanske vi får veta. Det är tvärsäkerheten som jag är emot. Såväl en hundraprocentigt övertygad religiös människa som en spiksäker ateist borde vara lite mer ödmjuka. Jag tror på sökandet som livshållning – det är den enda rimliga.

Religionernas *kyrkor* och tempel är lika fulla av människor som använder liknelser om himlar, återfödelse och återseenden som *universiteten* är fullpackade av personer som avfärdar frågan med att den är obesvarbar eller att allt slutar i tomhet. Min poäng är att osäkerheten eller mys-

teriet alltid återstår. Vi måste leva med den paradoxen. Därför misstror jag människor som är kategoriska, alldeles oavsett om de lutar sig mot naturvetenskap eller stark religiös tro.

Jag vill värna en zon av osäkerhet. Inte för att kunna stoppa in en gudom, men inte heller för att kasta ut alla tankar på en fortsättning. Det vettigaste förhållningssättet tror jag är förundran. Framför allt tycker jag att musiken ger mer tröst än detta ständiga resonering om något ”finns eller inte” bortom porten.

”JA” – jag är övertygad om en fortsättning.

Krister – Jag är övertygad om att den livsgnista som vi kallar jaget eller självet inte bara är summan av ett antal kemiska reaktioner eller sociala samspel utan något kvalitativt annorlunda. Jag är till och med så omodern att jag tror att man måste kunna tala om att människan har en autonomi eller självständighet till och med vilja och ansvar. Utan sådana egenskaper är ju ord som demokratis grund eller personlig skuld bara prat.

Lasse – Men när blodflödet i hjärnan upphör finns ju inget kvar av det som var ditt jag, eller ?

Krister – Hur vet du det? Min innersta identitet uppfattar jag som en gåva av en god Gud. Därför är det min tro att själens innersta – mitt egentliga jag – inte alls har tillkommit av en slump och sedan försvinner ut i tomma intet. Jag tror till och med att det finns en avsikt eller en intention i skapelsen. Någon som vill just mig. För mig är det en tro som gränsar till förvissning. Men att däremot bevisa eller motbevisa sådana påståenden - det verkar svårt.

Men jag är inte bokstavstroende. Harpor och gator av guld är inte min sak; inte heller att man kommer att påtvingas en eufori som man inte bett om. Tänk att hamna i en segt utdragen tristess tillsammans med årmiljoners senila som försöker vara glada över änglaskarornas euforiska hallelujarop.

Däremot anser jag att man måste ha bilder för att tala om det som ligger bortom. Men de är tillfälliga, interremistiska. Jesus blandade själv bilder som – var för sig – kan verka motsägelsefulla. Dessutom står det om honom att ”utan liknelser talade han inte”. Men bilder av döden är nedslitna. Jag tänker snarare att man lyfts ur

tiden och förs in i en annan dimension. Där tänker jag mig att man har kvar sin själ eller sitt jag. Så jag tror absolut på ett liv efter detta, men i en form som vi inte kan greppa. Därför gör det mig faktiskt inte så mycket att det inte går att fånga. Utan bilder eller symboler kan man inte tala om det heliga. Men varje bild kan samtidigt bidra till en slags infantilisering, bli lite löjligt och naivt. Bilder stänger in det heliga i det förklarliga. Det där verkar vara en hemlig paradox.

Ann – Men hur kom du fram till din tro?

Krister – Ja du; det har varit en lång resa. Jag har provat alla möjliga andliga tekniker, rest i Asien, övat meditation, vistats på indiska ashram och vandrat som pilgrim i norra Spanien. Som biolog är jag ju van att tänka att allt måste kunna kontrolleras, bevisas liksom att människan är en kugge i ett evolutionärt spel. Men samtidigt tyckte jag det var ett torftigt sätt att se. Därför ansåg jag i flera år att det var mer andligt att vara sökande än att ha funnit något. Livet i ett samfund eller en specifik kyrka ansåg jag vara begränsande. Jag kunde inte acceptera att en gud kunde finnas som något vid sidan av eller bortom människan. Men andligheten var viktig för mig.

Men nu kallar jag mig sedan några år för kristen eller troende. Jag märkte att intresset för andlighet blev rätt ytligt. Det kunde ju betyda vad som helst, en slags feel-good litteratur. Meditation och kroppsövningar började i mitt fall leda till självupptagenhet tillsatt av lite vag och utspädd religion, inte minst från buddhism och den judiska kabbalan.

Jag var helt enkelt med om ett rätt konkret och personligt möte med personen Jesus Kristus. Det var något som jag aldrig väntat mig – jag som är så skeptisk. Hela situationen var kopplad till ett andaktsrum som jag satt i på ett lasarett. Jag satt och såg på en tavla då jag plötsligt hörde orden "Du skulle inte söka mig om du inte redan hade funnit mig". Den som talade uppfattade jag som Kristus. Jag var helt oförberedd och tycker fortfarande det är konstigt. Men jag kan inte förklara bort det som inbillning. Det var så påtagligt.

Jag minns att jag inte alls hade varit särskilt orolig, nedstämd eller känt mig övergiven. Tvärtom var jag mitt inne i en fas i livet där allt flöt på

rätt fint. Så kom denna upplevelse! Senare har jag läst intressanta neurologiska och psykiatriska förklaringar till hörselupplevelser, auditioner och andra ovanliga fenomen. Det visar sig ju vara rätt vanligt att psyket löser upp en kris genom att uppleva sig se eller höra något – som om det kom utifrån. Hjärnan är uppfinningsrik.

Lasse – Ja, men då var väl det där bara något slags hallucination eller inbillning. Sådant är ju rätt väl känt inom meditationsforskningen.

Hans – Efteråt har jag fått lära mig att det är filosofen Blaise Pascal som sagt de där orden jag hörde. Man har sagt till mig att jag förmodligen läst det någonstans och sedan inbillat mig att det kom "utifrån", att en tanke externaliserats. Men oavsett alla förklaringar på *uppkomsten* av sådana upplevelser – inifrån eller utifrån – så säger de ingenting om dess *giltighet*. Händelsen har förändrat min syn på döden – Gud kanske nyttjar lite hörselhallucinationer ibland. Det måste ju vara en bagatell om man är världens centrum och mål. Allt sedan dess är jag i varje fall övertygad om att Kristus är närvarande i världen, att odödligheten finns hos den troende människan. Alla bilder och symboler är tillfälliga, ibland till och med rätt banala. Därför är jag mot bokstavstro – sådant förstör vitsen med religion. Tänk dig själv! Att behöva spela harpa i flera tusen år måste vara outhärdligt, särskilt om man inte är musikalisk. Samtidigt, musiken som bild för ett harmoniskt tillstånd är oöverträffad. Det används också i Bibeln.

Anne – Men tvivlar du aldrig?

Krister – Självfallet kan jag inte bevisa den här tron och jag förstår så väl att den går att tolka som inbillning. Men sedan jag mötte Kristus lutar jag åt – det vill säga jag tror, hoppas, har en tillit till – att det existerar en andlig realitet som är oberoende av mig. Jag vet inte, men har en *förtröstan* om att den också kommer att finnas på andra sidan dörren.

Lasse – Men när blodflödet i hjärnan upphör finns ju inget kvar av det som var ditt jag, eller ...?

Hans – Hur vet du det? Min innersta identitet uppfattar jag som en gåva av en god Gud. Därför är det min tro att själens innersta – mitt egentliga jag – inte alls har tillkommit av en slump och sedan försvinner ut i tomta intet. Jag tror

till och med att det finns en avsikt eller en intention i skapelsen. Någon som vill just mig. För mig är det en tro som gränsar till förvissning. Men att genom ett laboratorium eller logisk slutledning – bevisa eller motbevisa sådana påståenden verkar svårt. Därför är estetiken viktig när man talar om Gud.

Anne: Men berättelserna om en personlig Gud och ett gudomligt ingripande genom Jesus Kristus säger mig ingenting. Inte heller har jag behov av att underbygga musikens "odödlighet" med teologi eller filosofi. Tvärtom tycker jag att man stänger in skönheten i något om man vill föra den till en specifik insitution eller filosofi. Musikens gåva är för mig snarast kroppsligt påtaglig. Den är sig själv nog. Jag vilar trygg i en aning mer än i en säkerhet. Det är väl ett slags profan eller estetisk andakt jag ägnar mig åt skulle jag tro, eller vad säger ni som verkar så övertygade i era Ja eller Nej. Jag föredrar det som Tranströmer kallar detta *ofrånkomliga Kanske ...*

III Estetik som teologi

Liv efter detta – livslögn eller genuin tröst?

Under hårt motstånd av kyrkorna krossade eller förlöjligade företrädare för upplysningen alla andliga synsätt. Utifrån ett strikt naturvetenskapligt perspektiv är döden alltså den stora utplånaren, befriaren, eller snarare ingenting att oroa sig för eftersom där väntar utslocknandet. Denna inomvärldsliga syn på livet och på människan är fortfarande den viktigaste "premissleverantören" bland bildade i stora delar av den västliga världen. De sista årtiondena har den dessutom fått draghjälp av populära ny-ateistiska rörelser. I årtionden har det varit politiskt korrekt att beteckna alla försök att bevara en tanke på en immateriell, en platonisk, metafysisk värld som tankemässig uppgivenhet eller naiv övertro.

I ett sådant tankeklimat blir självfallet talet om ett liv efter detta detsamma som självbedrägeri. Skönlitteraturens fiktiva berättelser och personer kan man gärna acceptera som "levande". De ger tröst eller tillflykt men har inga anspråk att leva utanför texterna. Då vet man ju att det man läser eller lyssnar på är påhittat. De är uppbyggliga fantasivärldar eller poetiska metaforer som öppnar inre rymder. Men när organiserade

religiösa företrädare talar om himmelriket eller uppståndelse – inte bara som meningsgivande språkspel utan som sanningar värda att ta på allvar – säger man nej, stopp och belägg!

Men måste föreställningar om evighet, salighet, återseende efter döden – vara uttryck för självbedrägeri? Självfallet blir de det om man har en *antropocentrisk* verklighetsuppfattning och alltså utgår från att människan är alltings mått.

Men om man i stället vänder på det hela och nyttjar en *teocentrisk* verklighetsuppfattning – det vill säga utgår från att tillvaron snurrar kring en andlig metafysisk realitet – liksom att denna hållning är lika rimlig som en antropocentrisk – ja, då kommer svaret "det finns ett liv efter döden" att se ut på ett helt annat sätt. De flesta religiöst intresserade håller sig med dubbla perspektiv. Kanske bör man skilja på frågor och gåtor.

De existentiella gåtorna filtrerar genom trons glasögon – ofta uppbyggda av berättande universa. Men de besvarbara frågor som forskningen ägnar sig åt, tar man självfallet på djupt allvar.

Naturvetenskapens och den religiösa trons gränser

Den materialistiska verklighetsuppfattningen har inte fått stå oemotsagd, inte bara av religiöst intresserade utan lika mycket av filosofer, konstnärer och författare. Tanken att det eviga livet bara skulle vara människans sätt att psykologiskt skydda sig – har ifrågasatts. Man har framhållit det egendomliga med människans själ eller självmedvetande liksom med hennes tendens att föreställa sig en metafysisk realitet. Trots insikten om hennes biologiska instängdhet fortsätter människor att hoppas på, längta efter och föreställa sig en annan dimension. Men varför?

Den naturvetenskapliga forskningens uppgift är att försöka förstå hur naturens mångfald, bl a människan (livet, medvetandet, andningen) fungerar, vilka är dessas förutsättning och funktion. Men den typen av forskning kan inte svara på vad som är livets mening – eller mer exakt på moraliska, estetiska eller metafysiska frågor. Så problemen kvarstår. Människan – även den

naturvetenskapligt skolade - ställer sig nu och då frågor som inte går att empiriskt eller logiskt få svar på. Där döljer sig de existentiella gåtorna: "Varför är vi här, vad går livet ut på, finns det en personlig Gud – och om så, varför är han dold, finns vi när vi dött, eller mer konkret, hur ska vi leva moraliskt sett rätt?"

Sådana frågor har naturvetenskapen inte större förmåga att svara på än en diktare, en som har ett personligt livsmål eller en som lever genom en religiös berättelse. Naturvetenskapen är deskriptiv till sin karaktär, inte normativ. Den säger hur något faktiskt fungerar i kausala kedjor, men den uttalar sig inte finalt – eller om livet har ett syfte och mål eller inte. Man kan därför inte blanda samman vara-satser med böra-satser. I så fall blir ju det som man *förklarar* med detsamma som *det man förklarar*.

Sagt på ett annat sätt; bara för att man har beskrivit hur en människa eller tillvaron *fungerar* – biologiskt, socialt eller psykologiskt – betyder det inte att man kan sluta sig till svaret på *meningen* med tillvaron, livet eller döden, ondskans gåta eller moralens gränser.

Det betyder att en människa – såväl en tränad forskare som en lekman – både kan vara öppen för kritisk vetenskap och beprövad erfarenhet och ändå fortsätta att sjunga psalmer om evigheten, regelbundet buga sig mot Mecka, läsa dikter till en död, gå till gravar och tända ljus, tala med de älskade bortgångna, vara tacksam över att Kristus lovat att man en gång ska se varandra ansikte mot ansikte, etc., etc. Detta är inte detsamma som intellektuell harakiri. Det är snarare respekt för vetenskapernas både möjligheter *och* dess gränser.

En människa kan växla mellan en personlig existentiell hållning och en strikt naturvetenskaplig utan att behöva ge avkall på sin intellektuella heder. Kanske därför att hon litar på sin intuition, dragningen mot vördnad och helighet eller sitt möte med Kristus. De existentiella frågorna kvarstår alltid – trots detta - som gåtor som man kan förhålla sig till personligt, snarare än som frågor som det slutligt går att svara på med en natur – eller socialvetenskaplig metod. Religiös tro är inte vetande, *pistis* är inte detsamma som *gnosis*.

Skönheten kompletterar logikens krav

Ett annat sätt att förhålla sig till tankarna på vad som eventuellt sker bortom den dolda porten är att ignorera frågan och i stället syssla med något mer givande; sport, natur, vänner, konst, kultur, forskning eller arbete.

Inte så få ger sig hän åt skönheten i tillvaron och låter sig sugas upp av dess känsla av oändlighet. Många människor säger sig bli djupt andligt berörda av natur, men ännu fler av musik. Ja, samtida forskning visar att musik tycks erbjuda den viktigaste formen av existentiell tröst. Men samtidigt kan samma personer säga blankt nej till en religiös tolkning av denna musikaliska lycka. De behöver inte (men kan) relatera sig till tanken på en gudomlig realitet.

Andra ger utförliga beskrivningar av naturscenerier, konstresor, fjällsluttningar eller norska fjordar som de återvänder till – och gärna betecknar himmelska eller oändliga. De säger att det är genom skönheten som de erfar sig berörda – förflyttade till en annan zon i tillvaron. En del säger smått generade "Jag blev nästan religiös". Man tar då ord ur religionens värld för att beskriva upplevelsen – men omfattar för den skull inte alls den religiöses kunskapsteoretiska axiom, att detta är en verklig värld, inte heller att den måste ha med Jesus att göra.

Andra kan jazzsolon utantill. Inte så få känner nästan andakt vid en kammarmusikfestival, ryser när de hör en slinga ur Brahms kvartetter eller jazzmusikerns Art Farmers trumpet. För den mer kulturellt lagde kan Marcel Prousts sätt att förstå musik vara tilldragande. Den gör att man kommer i kontakt med något tidlöst som – simultant - förmår utmana både dödskräck och livsångest. .

IV Vikten av tvivel

Men kan estetiska värden ha sanningsanspråk?

Det ordas ibland om vad musik "betyder". Att den skulle ha en specifikt kognitiv mening. Men i grunden är ju musik "bara" ett antal ljudkombinationer, melodier, rytmer. När det gäller konkret tankeinnehåll är musik fullkomligt stum. Den meddelar inte någonting. Den har självfallet inte någon mening om vad den betyder. Musiken är inte ett subjekt med vilja, intention

eller personlighet. Om man frågar en kompositör vad ett bestämt ackord eller en tonföljd betyder kan han svara med att spela eller sjunga detta ställe en gång till – all annan förklaring om musikens mening är nonsens. Men att upphovsmannens religiösa sammanhang (exvis Johann Sebastian Bachs eller Arvo Pärts) – och intention ibland korresponderar med lyssnarens upplevelse säger ju ingenting om musikens egen mening. En rad toner har ingen avsikt.

Den intressanta frågan blir i stället hur människan *tillskriver* musik en mening eller ett innehåll, inte minst tesen att den i sig själv skulle vara andlig. Här finns hela tolkningssamfund som skapar mening åt det logiskt sett meningslösa.

För många skapar musiken alldeles uppenbart en känsla av stor intensitet. Musiken tycks förmedla tröst av snarast andlig natur för filosofer som Ingmar Hedenius och Ludwig Wittgenstein, filmskapare som Ingmar Bergman eller diktare som Tomas Tranströmer. Den formaliserade dogmatiska tron är för dem främmande. Inte heller verkar de ha trott på att en andlig verklighet strömmar ned till oss genom violiner- nas eller sommarkvällarnas skönhet.

I stället är estetiska upplevelsekvantiteter såsom musik, naturscenerier eller lyrik tillräckliga i sig själva. De kräver ingen metadimension, ingen kulturell förankrad tolkning. Toner kräver inga bekännelser, instämmande i trosutsagor och har inga krav på moraliskt engagemang. Men många erfar sig berörda, upplyfta, berikade eller tröstade – inte så få säger att man har en vag kontakt med något evigt (Gabrielsson 2008).

För andra människor är det inte musik, utan andra konstarter som är epifanier – de ger livs- innehåll. De står länge på ett konstgalleri eller museum och kan knappt slita sig från vissa målningar. En del beundrar kyrkor i timmar, deras glasfönster eller stråvspelare.

Det verkar finnas åtskilliga *upplevelsekvantiteter* i estetiken som verkar sticka hål på människans instängdhet eller lätta den existentiella klaustrofobin. Konsten tycks för många ha gläntat på dörren till andra sidan. Filosofen Ingmar Hedenius – själv ateist – menade att musiken hänvisar eller till och med vittnar om något som ligger utanför människan – men att detta något

inte var möjligt att verifiera eller falsifiera, men allt tyder på att ge det en realitetskaraktär säger mer om människan än om en transcendent realitet.

Utän tvivel är man inte riktigt klok

Sannolikt är det så att vi – när det gäller "tillvaron" bortom dörren och bortom denna tillvaro – är hänvisade till att använda poetiska bilder, riter, symboler, dvs, något som gestaltar snarare än löser gåtan. Musik och poesi kan öppna vägar in mot dessa hemligheter snarare än logik. I medeltiden talade man om musikens evokativa (eng väckande) funktion. Det betyder att musik väcker något hos människan som inte är språkligt möjligt att fånga - men därmed inte falskt eller sant.

När det gäller något *bortom dörren* vet vi ingenting. Kanske kan bilder som musikens skönhet, havets storhet, minnenas trädgård, älskades återseende, den stora tystnaden, Guds ansikte, hemkomst etc., ge det principiellt okända en form. Men utsagor om vad som finns bortom den synranden går varken att verifiera eller falsifiera i den av oss kända tillvaron. Snarare är de ett slags emotiva eller sociala kartor som religiösa nyttjar sig av.

Det är just här som musik, lyrik och poesi med dess metaforer kommer in. Kanske därför att de inte främst vädjar till logisk förståelse. Man behöver inte grubbla på om de är sanna. Det räcker med antydningar. Där de poetiska bilderna öppnar stänger de logiska. Eller som prästsonen Göran Tunström skriver i *Juloratoriet* från 1983:

"Det svenska ord som fascinerar mig allra mest är Aning. Att *Ana* något. Det finns en aktivitet i det ordet som får en att tro att subjektet är den som anar, medan det är min fasta övertygelse/.../ att vi nås av Aningen. Aningens källa är utanför oss, den är fyren i mörkret, den är blixten som sveper runt himlavalvet, gång på gång och söker och stundtals händer det att en smula av det skenet nuddar vid oss, tränger in i de djupaste skikten av vårt medvetande. *Jag skulle vilja säga: Jag blev anad.*"

Hos Tunström skymtar man en grundläggande avsikt. Men hos långt fler finns en grundläggande osäkerhet. Man vet inte om det är man

självt som skapar odödlighetsupplevelser eller om de kommer ”utifrån”; från (en) Gud. Däremot är det påtagligt att musiken gör att rädslan för döden mildras.

Självt tror jag inte att osäkerheten behöver vara hotfull. För mig får gärna vacklan finnas kvar – i centrum ligger inte gnosis utan pistis. Jag tycker till och med att hemligheter bär på en styrka som destrueras när de upplöses. Kyrkovalv, tända ljus på midnattsmässor eller Kristusord blir bärare av något utsägligt och viktigt men därmed (ännu) inte empiriskt prövbart.

Avslutning

Såväl inom den praktiska teologin som i den palliativa medicinen finns ett stort behov av att på ett teoretiskt klagörande sätt försöka närma sig de frågor som förblir terapieresistenta, men därmed inte ointressanta. Dit hör det som teologer kallar eskatologi och som medicinare sällan yttrar sig om – eftersom det icke tillhör deras kompetens.’

Några få inom medicinen har visserligen rört sig i gränslandet mellan filosofi, psykologi och religionsvetenskap i det som kommit att kallas studiet av *Nära döden upplevelser*. Men det gäller personer som kommit tillbaka från att vistats i dödens omedelbara närhet. Vi rör oss då i gränslandet mellan det som akademisk forskning kan uttala sig om med hypotetisk deduktiv strategier och det som snarare kräver hermeneutisk och kritisk reflexion. Gränsen mellan naturvetenskapens epistemologi, psykologins mer hermeneutiska tillvägagångssätt möter här teologins mer mångdimensionella tolkningsramar.

I denna artikel har jag försökt ge exempel på tre förhållningssätt till döden och hur det – om än på rationell nivå i ett samtal – tar sig uttryck. Det är uppenbart att den som hävdar ett liv efter detta (Ja), en som säger att om detta kan man inte alls uttala sig (Kanske) liksom den som säger att ingenting finns som tyder på eller alls indikerar ett liv efter detta (Nej), står inför samma problem. De står på – epistemologisk och ontologiskt sett – gungande mark. Man kommer här nära det som Tomas Tranströmer beskriver om detta ”ofrånkomliga kanske”

Därför ger jag sist ordet till Peter Noll, den jurist som skrev boken *Den utmätta tiden* (2005)

strax innan han dog i cancer samt till den finske ärkebiskopen John Vikströms brevväxling med Jörn Donner i boken *Att leva är att dö* (2002).

Noll: ”Naturligtvis duger symbolen ’Gud’ inte till som vetenskaplig variabel, som förklaring, det vill säga något med vilken man göra vetandet fullständigt. /.../De gamla judarna visste bättre: Gud är helt enkelt en annan dimension, evigheten utplånar tid och rum och orsakssammanhang. En skymt av Gud finner vi i sinnenas oaser här på jorden. Mer kan man inte säga. Den kan på sin höjd uttryckas genom musiken som är så abstrakt att den kommer nära det översinnliga”

Och den finske ärkebiskopen John Vikström ”Det är min tro – som inte går att bevisa – att religionerna är försök att treva sig fram till, eller tillbaka till mänsklighetens och livets urkälla. Guds föreställningarna ändras av kulturella och politiska krafter men bakom denna brokighet och mångfald finns den Ende, vilken likt en magnetpol utövar en dragningskraft överallt på vårt klot. Det var denna dragningskraft som Augustinus avsåg, när han skrev ’Du, o Gud, har skapat mig till dig, och mitt hjärta är oroligt till dess det finner vila i dig.’

Som du ser pendlar jag mellan den teoretiska förnuftsaspekten och den existentiella trosaspekten på gudsfrågan. Jag gör det med gott samvete och med bevarad heder. Vi har nu en gång både förnufts och känslans relation till verkligheten. Föreställningar om en gudom kan vara föremål för empiriska studier och rationell analys, men inte Gud som sådan. Gud kan inte vara föremål för objektiv kunskap, endast för trons och tillitens subjektiva kunskap – eller motsvarande tvivel.”

Bibliografi

- Aries P. *Döden: Föreställningar och seder i Västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Stockholm: Tidens förlag 1978
- Arlebrink, J. *Döden och döendet*. Lund: Studentförlaget 2011
- Bauman, Z. *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Stockholm: Daidalos 1994.
- Bergström, L. *Döden, livet och verkligheten*. Stockholm: Thales 2004.
- Björklund, L. *Modet att ingenting göra, en bok om det svåra mötet*. Örebro: Libris, 2003.
- Dahlgren, C. *När döden skiljer oss åt. Anonymitet och individualisering i dödsannonser 1945-1999*. Lund: Databokförlaget 2000.
- Donner, J & Wikström, J, *Att leva är att dö. Ett samtal om livets mening*. Stockholm: Verbum 2002.

- Friedrichsen, M. Existentiellt lidande och bristande symtomkontroll. *Omsorg: Nordisk tidskrift för Palliativ Medicin*, 2008, 25 (2), 3–7.
- Gabrielsson, A. *Strong music experiendes*. Oxford University Press 2011.
- Gärdenfors, P. *Den meningssökande människan* Stockholm: Natur och Kultur 2006.
- Henoch, I. Existential concerns among patients with cancer and interventions to meet them: an integrative literature review. *Psycho-Oncology* 2009, 18, 225–236.
- Kellehear, A. *Experiences near Death. Beyond medicine and Religion*. Oxford:Oxford Univ Press 1996.
- Lindqvist, U-K *Ro utan åror : En bok om livet och döden* Stockholm: Norstedt 2004.
- Noll, P. *Den utmätta tiden*. Stockholm: Brombergs 1985
- Olson, L. *Hopp hos döende patienter med cancer i palliativ hem-sjukvård* Linköping Studies in Health Sciences, Thesis 114, 2010.
- Paulrud, A. *Fjärilen i min hjärna*. Stockholm: Bonniers 2007
- Piltz, A. *Adam, var är du? Om människans hemkomst till sig själv*. Skellefteå:Artos 2009.
- Rosing, H. *Den personliga identiteten och livets mening*. Åbo;Schildts 1986.
- Sand, L. & Strang P. *När döden utmanar livet. Om existentiell kris och coping i palliativ vård*. Stockholm: Natur o Kultur 2013.
- Sanner, M. I C-G, Westrin & T, Nilstun (red.) *Att få hjälp att dö: synsätt, erfarenheter, kritiska frågor*. Lund:Studentlitteratur 2005.
- Stinissen, W. *Jag dör inte, jag träder in i livet: en bok om döden och evigheten*. Örebro: Libris 2011.
- Strang, P. *Livsglädjen och det djupa allvaret Om existentiell kris och välbefinnande*. Stockholm: Natur och Kultur 2007.
- Strang, S., Strang, P. & Ternstedt, B.-M. Spiritual needs as defined by Swedish nursing staff. *Journal of Clinical Nursing*, 2002, 11(1), 48–57.
- Udo, C. *Existentiella frågor i kirurgisk sjukvård – Sjuksköterskors och undersköterskors erfarenheter och attityder i vårdandet av patienter med cancer* Diss 2013 Mittuniversitetet, Fakultet humanvetenskap.
- Weiss, L. *I saknadens tid*. Stockholm: Bonniers 2013.
- Wijkmark, C-H. *Den moderna döden*. Stockholm: Norstedt 2005.
- Wikström, O. *Dödsängest*. Stockholm: Socialstyrelsen 1999.
- Wikström, O. *Toccata. Om Bachs andliga universum*: Skellefteå. Artos 2000.
- Wrede, J. *Sången om Aniara – Studier i Harry Martinsons tankevärld*, Stockholm: Bonniers 1965.
- Yalom, I. *Staring at the Sun – overcoming the terror of death* New York:Jossey-Bass 2008.
- Yang, W, Staps, T. & Hijmans, E. Existential crisis and the awareness of dying: The role of meaning and spirituality. *Omega: Journal of Death & Dying*, (2010). 61(1), 53–69.
- Zaleski, C. *Otherworld journeys. Accounts of near death experience in medieval and modern times*. Oxford: Oxford University Press 1981.
- Österlind, J. *När livsrummet krymper: vård och omsorg av äldre personer i livets slutskede*. (2009). Diss.Örebro universitet.

Sammanfattning

Den palliativa medicinen har som syfte att förstå döendets skilda steg liksom att skapa förutsättningar för god terminalvård. I denna artikel argumenteras livsåskådningsfrågor är viktiga i vården. Respekten för människans kognitiva behov – att söka komma fram till någon typ av mening eller innehåll inte bara i döendet (dying) utan även i *döden* (death) är central. Här presenteras några hållpunkter för de som hävdar att frågan om ett liv efter detta kan besvaras med JA och bygger under sitt förhållningssätt med religiösa föreställningar. Exempel ges därefter på de som är övertygade om att svaret är NEJ – människans jag (själ, själv identitet etc.) kommer att utplånas efter döden. Det finns enligt denna hållning inga empiriska eller logiska skäl att anta individen fortlever efter döden. För det tredje diskuteras en utpräglad agnostisk hållning, det betyder att ingen vet – eller KANSKE. Döden tillhör människans existentiella villkor. Därför stannar frågan om evigt liv -utplånande eller igenkännande av ens kära – kvar i det Tranströmer kallat den mentala sfär som ett ”ofrånkomligt kanske”.